

УДК 711.454(430):351.853

DOI:10.31650/2786-7749-2026-4-5-16

ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНІ ВИКЛИКИ МОНОМІСТ: АЙЗЕНХЮТТЕНШТАДТ МІЖ ДЕІНДУСТРІАЛІЗАЦІЄЮ ТА ПЕРЕОМИСЛЕННЯМ СПАДЩИНИ^{1, 2}К.В. Діденко,yekaterina.didenko@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2567-686X¹*Вільнюській технічний університет імені Гедимінаса,
вул. Траку 1, Вільнюс, LT-10223, Литва*²О.І. Гелла,alena.gella@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5659-6411²*Харківський національний університет міського господарства ім. О.М. Бекетова, вул
Чорноглазівська 17, Харків, 61002, Україна*

Анотація. У статті простежено траєкторії постсоціалістичних трансформацій Айзенхюттенштадта (1990–2025) як планованого мономіста, сформованого для містоутворюючого підприємства – Східного металургійного комбінату (Eisenhüttenkombinat Ost – ЕКО). Дослідження фокусується на взаємодії просторових, інституційних і соціокультурних змін у контексті деіндустріалізації, депопуляції та програм «жерованого скорочення», що зумовили демонтаж частини житлового фонду, концентрацію ресурсів у центральній частині міста й трансформацію інфраструктурного забезпечення. Паралельно аналізуються практики переосмислення соціалістичної спадщини, у межах яких архітектурно-планувальні характеристики міста, а також пам'ять і культурні інституції стають ресурсом символічної стабілізації та нових сценаріїв розвитку. Отримані результати дозволяють уточнити специфіку постсоціалістичних траєкторій мономіста як багаторівневого процесу, де просторові втручання та соціокультурна ревалоризація минулого формують структуру змін, потенційно релевантну для майбутніх досліджень і адаптації до інших постсоціалістичних контекстів, зокрема українського.

Keywords: Айзенхюттенштадт; мономісто; місто, що скорочується; постсоціалістичні трансформації; урбаністична спадщина; ревіталізація.

Вступ. Мономіста були одними із провідних просторових інструментів державно-соціалістичної індустріалізації та планового відтворення соціальної структури промислового міста у ХХ столітті. Вони формувалися в логіці централізованого планування, де виробництво, житло й повсякденність склали єдину функціональну систему, а архітектура та міське середовище виступали матеріальним носієм ідеології зростання й стабільності. Однак процеси деіндустріалізації, демографічного спаду та структурної перебудови економік у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття поставили під сумнів довгострокову життєздатність таких моделей і спричинили тривалі процеси міського скорочення, що в літературі описуються поняттям міста, що скорочується (shrinking cities). У цьому контексті Айзенхюттенштадт (колишній Сталінштадт) є показовим прикладом: як плановане мономісто, він формувався навколо інтегрованого сталеливарного комбінату Eisenhüttenkombinat Ost (ЕКО), а житлові комплекси та мережа соціально-культурної інфраструктури проєктувалися під стабільне зростання населення [1]. Після системного розриву 1990 року місто увійшло у фазу тривалого скорочення, у межах якої депопуляція, реструктуризація зайнятості та надлишок житлового фонду поєдналися з інструментами просторового менеджменту, зокрема з програмними інтервенціями міської реконструкції: демонтажем периферійних житлових комплексів, модернізацією частини фонду та

концентрацією ресурсів переважно у центральних частинах міста [2–4]. Разом з тим в місті застосовувались практики роботи з пам'яттю та спадщиною, що формували підстави для переосмислення соціалістичного міського проекту в нових умовах. Локальні актори активно залучаються до цього процесу [5]. Таким чином, приклад Айзенхюттенштадта дозволяє інтерпретувати *shrinking city* не лише як простір дефіциту, а як поле постсоціалістичної трансформації, в якому поєднання програмних інтервенцій та практик переосмислення спадщини визначає траєкторії зміни урбаністичного середовища.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Огляд літератури базується на систематичному пошуку в міжнародних і національних академічних та архівних репозиторіях. Теоретичні джерела з урбаністичних досліджень доповнюють емпіричний аналіз. Концепція *shrinking cities* [6; 7] пояснює структурні та демографічні виклики, характерні для постсоціалістичних міст. Проблематика мономіст протягом останніх десятиліть привертає увагу дослідників у багатьох країнах Центральної та Східної Європи [8–16].

Постсоціалістичні трансформації Айзенхюттенштадта розглядаються в сучасній літературі як показовий випадок радикальної де- та реструктуризації індустріального мономіста після 1990 року [17]. Ряд праць формують міждисциплінарну рамку аналізу постіндустріального занепаду та «руйнації» [18], критики й політики спадщини/авторизованого дискурсу [19], трансформації соціалістичної міської спадщини Айзенхюттенштадта [20], повсякденних імпровізацій і «міжпросторів» урбанізму [21], а також інструментів підприємницьки орієнтованого регіонального розвитку [22] як відповіді на структурні злами. Реляційна рамка в постсоціалістичних дослідженнях трактує трансформацію міста не як лінійний «перехід після 1990 року», а як сукупність багатомасштабних взаємозалежностей між матеріальними змінами простору (інфраструктура, житло, морфологія, редевелопмент) і нематеріальними процесами (інституційні режими, дискурси, пам'ять, повсякденні практики), що розгортаються з різною швидкістю та взаємно зумовлюють одна одну [1].

Мета дослідження – простежити та реконструювати траєкторії постсоціалістичних трансформацій Айзенхюттенштадта на перетині просторових, інституційних і соціокультурних змін.

Для досягнення поставленої мети було застосовано контент-аналіз корпусу рецензованих наукових публікацій, а також документальний аналіз джерел відкритого доступу – планувальних і програмних документів, офіційної статистики, матеріалів локальних інституцій та медіа – які репрезентують етапи трансформації Айзенхюттенштадта у 1990–2025 рр. Емпіричний компонент доповнено польовими спостереженнями.

Викладання основного матеріалу. Айзенхюттенштадт став «першим соціалістичним містом в Німеччині» та символом соціалізму. Засноване у 1950 році, місто від початку втілювало економічні, просторові й суспільні погляди соціалістичної держави: сталеливарний завод мав демонструвати промисловий і технологічний прогрес як ядро міста; архітектура та житлове середовище – прагнення до сучасності й високого рівня життя; культура й спорт – освіту та відпочинок для нового колективного суспільства [20].

Улітку 1950 року Соціалістична єдина партія Німеччини (СЕПН) ухвалила рішення побудувати перший інтегрований сталеливарний завод Німецької Демократичної Республіки (НДР) – Східний металургійний комбінат (Eisenhüttenkombinat Ost, ЕКО). Через кілька тижнів почалося перше планування міста на 30 000 мешканців, який швидко став символом соціалістичного міського розвитку в НДР. Важка промисловість мала домінуюче значення в

національній економічній та територіальній політиці НДР. Паралельно підкреслювалося бажання побудувати «краще соціалістичне суспільство»; цей наратив створювався центральною державою та відтворювався місцевими жителями [20].

Трансформації у місті відбувалися ще протягом соціалістичного періоду. Зокрема, після протестів у 1953 році політичні еліти узгодили «Новий курс в економічній політиці» [17]. Наслідком для ЕКО стало скорочення первинних планів. Також простежувалося економічне й демографічне зростання: до 1955 року на ЕКО працювало близько 6000 осіб, а в місті проживало понад 15 000 мешканців. Після перейменування Сталінштадт на Айзенхюттенштадт (листопад 1961) кількість мешканців зросла до 33 000 у 1962 році; до 1967 року – до 40 000 мешканців та 7000 працівників на ЕКО. Затверджений у 1969 році генеральний план землекористування передбачав розширення до 110 000 мешканців до 1999 року, тоді як фактичного максимуму місто досягло у 1988 році з населенням близько 53 000 [3; 20].

Цікавою є рання інституціоналізація міської спадщини. Головна міська магістраль (Magistrale) та перші три житлові комплекси були внесені до списку пам'яток у 1977 та 1984 роках. Передумовою була центральна державна ініціатива щодо виявлення пам'яток соціалістичної історії. При цьому регіональні експерти внесли до списку ті комплекси, що, за їхнім баченням, мали «найвищу частку майстерності», і відмовилися визнавати пам'ятками нову панельну архітектуру у житловому комплексі IV (Wohnkomplex IV, WK IV) [20].

Становлення міста було пов'язано з перевіркою «раціональності соціалістичного міського планування» та розробленням зв'язку між міським дизайном, ландшафтною архітектурою та мистецтвом. Залежність НДР від радянських політичних і нормативних установок та напруга між центральним регулюванням і локальними практиками проектування проявилися в послідовному переході від ранніх модерністсько-функціоналістичних пошуків до соціалістичного класицизму, а згодом – до індустріалізованої типізованої модерністської архітектури в Айзенхюттенштадті [20].

У квітні 1951 року у конкурсі на планування міста виграв архітектор Курт Лойхт, на той час керівник відділу міського планування Міністерства реконструкції. Його проект найближче відповідав ідеологічно визначеним вимогам, що формалізувалися як «16 принципів міського розвитку», закріплені у новому будівельному законі НДР у вересні 1950 року, сформований під впливом радянських принципів соціалістичного реалізму [20].

Проект Лойхта охоплював центральну частину міста, що складалася з чотирьох житлових комплексів (Wohnkomplex, WK I–IV) та центральної алеї – Головна міська магістраль (Stalinallee, а потім Lindenallee). Магістраль поєднувала ЕКО та площу перед заводською брамою (прохідною) на півночі з Центральною площею на півдні. Житлові комплекси організовувалися за радянською планувальною логікою, об'єднуючи житлові будинки з усіма необхідними соціальними зручностями. Власною передумовою Лойхта було індивідуальне проектування, кожен комплекс – навколо зеленого простору [20].

На архітектурі перших житлових комплексів відбилися зміни образно-стилістичних і технологічних підходів. К. Лойхт змінив планування, коли будівництво WK I уже тривало два роки; його колектив переробляв будинки, що вже будувалися, і поступово чотириповерхові споруди перетворювалися на будівлі з виступаючими плоскими дахами, кольоровим штукатурним фасадом і вишуканішим фасадним опрацюванням. У WK II архітектори втілили ідеї соцкласицизму: забудова організовувалась периметрально розташованими блоками, що нагадували «робітничі палаци» з орнаментованими фасадами, колонадами та брамами; проходи вели у внутрішні двори-парки з витворами мистецтва та фонтанами. WK III повторював принципи WK II, але з додаванням фольклорних мотивів; водночас він був майданчиком для випробування технології з 1956 року: головний

архітектор Сталінштадта Віллі Штамм і його заступник Герберт Гертель тестували методи великоблочного будівництва, пов'язаного з радянською політикою Хрущова [20]. У WK IV відбувся перехід від великоблочного методу до збірно-панельного [3]; разом з тим, ансамблева монументальність зі складним фасадним опрацюванням змінювалась розташуванням в кварталах однакових будівель із відкритими кутами.

Просторово-функціональна повнота центра міста була створена завдяки мережі забезпечення товарами й місцями зустрічей у кожному житловому комплексі та через Магістраль, включала театр, висотні житлові будинки з готелем «Лунік», універмаг і магазини спеціальних товарів [4]. Велика лікарня була побудована у 1952 – 1959 роках.

У зв'язку з зростом економіки та населення стало необхідним розширювати місто, так з'явилися WK V–VII. Основними містобудівними рисами WK V (1959–1964) стали проїзди типу cul-de-sac (тупикові) та відкрита рядна забудова у великих квартальних просторах, а також практика об'єднання школи, бібліотеки й ресторану в єдиний комплексний центр [3].

Постсоціалістичні трансформації, архітектурно-урбаністичний вимір. Після 1989–1990 років Айзенхюттенштадт увійшов у фазу системного розриву, коли соціалістично-нормативна траєкторія зростання була замінена логікою міського скорочення в умовах постсоціалістичної ринково-інституційної реструктуризації. Для мономіста це означало одночасну трансформацію економічної бази, демографічної структури та просторових режимів управління житлом і інфраструктурою. У термінах Елліс Мах, подібні постсоціалістичні переходи можуть описуватися як «руїна» – життєвий стан «між моментами руйнування та моментами відтворення», у якому невизначеність стає тривалою соціально-просторовою умовою [21]. Після 1990 р. місто пройшло такі етапи:

Адаптація – 1990-ті. Перший етап постсоціалістичної трансформації (1990–кінець 1990-х років) характеризувався жорстким зв'язком між приватизаційно-інституційними рішеннями та процесами деурбанізації. Визначальним інституційним актором цього періоду стала Тройхандська установа (Treuhandanstalt), створена у 1990 р. для прискореної приватизації та реорганізації підприємств НДР. Це напряду вдарило по ЕКО та як наслідок вразило місто: значна частка жителів працювала на заводі, а саме місто мислилося як інтегрована система «праця–житло–культура–міське життя» [22].

Водночас протягом цього періоду проявився і специфічний локальний коаліційний спротив як акторний механізм трансформації: працівники ЕКО, місцеве керівництво, профспілкові діячі та міська громадськість мобілізувалися проти сценарію поетапної приватизації. Візуальні свідчення цієї мобілізації зафіксовані у фотоархівах 1993 року [24]. Після кількарічної боротьби було реалізовано винятковий для Східної Німеччини сценарій: планування реабілітації інтегрованого сталеливарного заводу з подальшою приватизацією як цілісного комплексу, що завершилося передачею контрольного пакета бельгійській компанії Кокерілл-Самбре (Cockerill-Sambre) [25]. Проте стабілізація промисловості супроводжувалася скороченням зайнятості та міграційним впливом, що посилювало демографічний спад і формування пустуючого житла [22].

Розгортання програми керованої трансформації міст – 2000-2016: Другий етап — центральний для архітектурно-урбаністичного виміру – пов'язаний із переходом від спонтанної деградації до планованого скорочення. Айзенхюттенштадт є типовим кейсом міста, що скорочується (shrinking city), де зміни відбуваються через демонтаж і «перезбирання» міської тканини [20].

У 1995 році в Айзенхюттенштадті було біля 47 300 офіційно зареєстрованих мешканців та налічувалося 21 660 квартир, з яких понад 1000 були порожні. Національна програма Stadtumbau Ost (2002–2016) була відповіддю на скорочення міст у Східній Німеччині та спрямовувалася на стабілізацію міського розвитку через знесення пустуючого житла й

модернізацію частини житлового фонду [26]. На момент офіційного старту міської реконструкції 2002 року населення знизилося до приблизно 38 600, а порожніми стояли майже 4000 квартир. У реалізацію були залучені житлові компанії, комунальні підприємства, постачальники соціальних послуг, управління відходами, органи охорони спадщини та зовнішні експерти [3]. Це підкреслює інституційну складність програми як багаторівневого механізму просторового менеджменту.

Керівним просторовим принципом стала модель «периферія під знесення – центр під захист»: демонтаж концентрувався у пізніших житлових комплексах (зокрема WK VII як зона зносу), тоді як у першозведених комплексах ядра (WK I–IV) знесення було мінімізовано, і пріоритетом стала модернізація. У програмних та практичних матеріалах підкреслювалося, що WK I–IV репрезентують ядро міста й його історію архітектури та містобудування 1950–60-х років, а отже розглядалися як простір стабілізації та символічного «утримання» міста. Поряд із демонтажем здійснювалися модернізації житлового фонду, що закріплювало дисбаланс «центр-периферія» як довготривалу морфологічну рису постсоціалістичного міста [26].

Постсоціалістична міська реконструкція проявлялася не лише як політика демонтажу житлового фонду, а й як процес вимушених переселень жильців в межах міста. За свідченням М. Малешки (мешканець міста): після переїзду 1989 року до щойно добудованого будинку у житловому комплексі VII, його родина згодом була змушена знову змінювати житло внаслідок поширення субсидованої програми міської реконструкції на їхню територію [4]. Приклад демонструє, як інструменти програми змінювали морфологію районів та провокували переміщення, що впливали на відчуття «дому» та стабільності.

Постсоціалістична трансформація міського середовища проявилася також у «вітринних» об'єктах, що залишаються руїнами або перебувають у стані тривалої невизначеності: готель «Лунік» у центрі міста, колишній районний центр зі школою у житловому комплексі V, гуртожитки на Республіканській вулиці та у житловому комплексі VI (W VI), а також колишні пекарня та будівля вокзалу. Їхня проблематична керованість пов'язана з тим, що реституція та приватизація сформували фрагментовану й часто непрозору структуру власності, яка за наявних інституційно-фінансових правил (попереднє фінансування аварійних робіт містом, труднощі відшкодування, відсутність субсидій на демонтаж комерційних об'єктів) системно обмежує своєчасні урбаністичні інтервенції та відтворює занепад занедбаних будівель [4].

Паралельним є процес функціональної перебудови центральних просторів. Показовим є приклад комерціалізації: торговий центр *City Center*, що в публічному сприйнятті перетягує на себе статус «міського центру», тоді як історично спроектована Магістраль стикається з пустотами та руїнізацією окремих об'єктів. Ця трансформація є економічною і просторово-соціальною: «місця зустрічей» і повсякденні траєкторії концентруються у комерціалізованому просторі, змінюючи міську ієрархію та сценарії.

Планування після демонтажу. Третій етап характеризується управлінням фрагментованим простором через локальні санації, перепрофілювання ділянок та оновлення інфраструктури. Обмежена економічна диверсифікація та технологічна переорієнтація ЕКО (кліматична модернізація) відбуваються на тлі структурних обмежень периферійного положення та залежності від залізничного сполучення й цифрової інфраструктури.

На рівні архітектурно-урбаністичного простору посилилась роль точкових перетворень поза масовим житловим демонтажем: вибіркової санації фонду, оновлення публічних просторів та перепрофілювання вивільнених ділянок, що супроводжується реорганізацією технічної й соціальної інфраструктури. Водночас потенціал таких локальних втручань обмежується структурними умовами периферійного положення та інфраструктурними

режимами – з залежністю від регіонального залізничного сполучення і потребою в модернізації високошвидкісних цифрових мереж, яку на рівні округу артикульовано через програми подолання дефіциту швидкісного інтернет-доступу. У цьому сенсі місто демонструє амбівалентність: окремі сигнали просторової нормалізації та модернізації співіснують із тривалими трендами скорочення й старіння населення, зокрема значним зменшенням населення від початку 1990-х та збільшенням вікових груп 65+ [27].

Спадщина як регулятор просторових трансформацій – на перетині 2–3 етапів. Окремо слід підкреслити, що постсоціалістичний просторовий режим Айзенхюттенштадта формувався не лише через житлову політику, а й через інструменталізацію пам'яткоохоронного статусу: місто сьогодні описується як найбільший суцільний ансамбль-пам'ятка, а це впливає на розподіл інвестицій, легітимність втручань і селективність збереження. У цьому полі актуалізуються й дискурсивні перспективи міжнародного визнання (дебати про можливість інтерпретації спадщини в ширших рамках, включно з виставковими та експертними платформами) [20].

Постсоціалістичні трансформації, соціально-культурний вимір. Після 1990 року соціокультурні трансформації Айзенхюттенштадта тісно переплелися з урбаністичними змінами: демонтаж житла й перебудова інфраструктури змінили повсякденні практики та символічну ієрархію просторів. Постсоціалістична реструктуризація розірвала зв'язки «праця-житло-культура-спорт», спричинивши закриття закладів, занепад сервісів і переорієнтацію ЕКО на прибутковість. Виділено наступні соціокультурні трансформації.

Досвід втрат і зміна соціальної атмосфери. Ключовим компонентом соціально-культурної трансформації стали не лише об'єктивні зміни (безробіття, депопуляція, знесення), а й нематеріальний вимір: досвід втрати домівок через демонтаж, вимушені переміщення для звільнення будинків під знесення, розриви соціальних зв'язків, відтік молоді та посилення відчуття периферійності. Два домогосподарські соціологічні опитування 2003 року фіксують глибоко вкорінене локальне переживання «відсутності майбутнього» [28]. М. Малешка розповідає, що у 2003 році він покинув Айзенхюттенштадт заради навчання, за його згадками для його покоління «майже не існувало альтернативи, щоб залишитися» і близько 90% його тодішніх друзів також виїхали [4]. Він описує довготривалий ефект цієї міграції як стан «посередині»: люди, які повертаються у місто в гості, відчувають себе «не чужими, але й не зовсім вдома», що він означає як своєрідну «батьківщину без дому». Це свідчить про високу прив'язаність до міста та про змушеність покинути його через зовнішні фактори. Соціально-психологічний вимір посилювали медійні стигматизуючі наративи: Айзенхюттенштадт маркували як «місто брухту» та «пустелю» [20]. Ці ярлики периферизували місто, впливаючи на самооцінку й інвестиційну привабливість.

Трансформація місць соціальної взаємодії: комерціалізація центру та зміна повсякденних сценаріїв. Важливою є зміна типології місць зустрічей та орієнтації у просторі. Знесення житла перетворилося і на втрату культурних маркерів, що забезпечували повсякденну орієнтацію та символічну стабільність середовища. Загалом з 1998 року було втрачено 83 об'єкти, пов'язані з культурним значенням, історією міста і його мешканців: підприємства та робочі місця, дитячі садки, школи, мистецькі, культурні, розважальні заклади, а також житлові будівлі [4].

Протягом останніх десятиліть модель «просторів тяжіння» зазнала зсуву від соціалістичної дрібномасштабної мережі локальної торгівлі та соціальних осередків у житлових комплексах до постсоціалістичної концентрації повсякденних контактів у комерціалізованих середовищах. Новий полюс тяжіння довкола торгівельного комплексу *City Center* частково перехоплює функції центру, тоді як Магістраль втрачає інтенсивність.

Комерціалізація зміщує практики соціальної взаємодії у простори споживання, де «зустріч» дедалі частіше опосередковується покупкою або користуванням послугами.

Інституціалізація пам'яті та культурне переосмислення міста у постсоціалістичний період розгортаються як паралельний до економічної реструктуризації механізм стабілізації локальної ідентичності та переосмислення спадщини. Попри кризовий фон 1990-х, у місті формується культурний контур, що з часом перетворюється на стратегічний ресурс розвитку. Визначальною інституцією став Документаційний центр повсякденної культури НДР (Dokumentationszentrum Alltagskultur der DDR, засн. 1993), нині інтегрований до Музею утопії та повсякдення (Museum Utopie und Alltag). Центр функціонує як архівно-музейна й освітня платформа, яка зберігає та інтерпретує матеріальну й нематеріальну культуру НДР, формуючи безперервність пам'яті та канали комунікації між локальним досвідом і зовнішніми аудиторіями. Показовим для урбаністичного виміру є адаптивне повторне використання будівель соціалістичної спадщини: переобладнання колишнього дитячого садка під потреби Документаційного центру (етапи 1996 і 2000) демонструє, як культурна інституція вбудовується у міську тканину і стає інструментом культурної політики.

Поряд з інституціями важливими є культурні агенти, що працюють на межі архітектури, пам'яті та комунікації. Ініціативи М. Малешка протидіють «стиранню» пам'яті та середовища та конструюють нові рамки цінності для архітектурної спадщини НДР, уникаючи редукації міста до «ностальгічного музею просто неба». У 2010–2020-х простежується повільна зміна тональності наративів: поруч із резигнацією з'являються спроби переосмислити соціалістичне й перехідне минуле як ресурс майбутнього, що підтримується локальними стейкхолдерами та медійними продуктами. Паралельно частина постсоціалістичних практик полягає в утриманні й переосмисленні елементів соціалістичних інфраструктур спільнот – зокрема спортивних об'єктів і ініціатив «повернення мистецтва в міський простір» (резиденції митців, можливі біенале). Однак спадщина залишається полем напруги між селективним «авторизованим» наративом і потребою інклюзивної пам'яті, що включала б пізньосоціалістичні райони та досвід знесення, перемішень і втрат; у цьому сенсі охоронні рішення виступають не лише культурним, а й просторово-управлінським інструментом.

Висновки. Постсоціалістичні зміни Айзенхюттенштадта інтерпретовано як низку усвідомлених трансформаційних траєкторій, у яких актори застосовували специфічні інструменти просторового, інституційно-економічного та соціокультурного переформатування міста.

1) Трансформація інституційно-економічної цілісності (1990-ті): від соціалістичної інтеграції до ринкової реструктуризації. Центральним актором виступила Тройгандська установа (Treuhandanstalt), що через приватизаційний режим та критерії конкурентоспроможності ініціювала демонтаж і перебудову зв'язки «комбінат–житло–соціальна інфраструктура–повсякденні мережі». Одночасно локальна коаліція працівників, профспілок, управлінців і міської громадськості цілеспрямовано застосувала мережево-коаліційні інструменти (мобілізація, переговори, публічний тиск) для збереження інтегрованого комбінату. Результат мав суперечливу конфігурацію: стратегічне утримання виробничої основи поєднувалося з соціальними втратами (скорочення зайнятості, міграційний вплив).

2) Трансформація міської морфології через «кероване скорочення» (Stadtumbau Ost, 2000-ті–2016): від екстенсивного зростання до програмного врівноваження фонду. Провідні актори — муніципалітет, земля/держава та власники житла – реалізували модель «периферія під демонтаж – ядро під стабілізацію». Інструменти: субсидії, інституційні програми,

містобудівні втручання (демонтаж, розуцільнення, модернізації) та координація між рівнями влади і житловими структурами. Просторовий ефект (селективне вилучення фонду, зокрема у житловому комплексі (WK VII) супроводжувався соціальним: переселенням і перекомпонуванням локальних зв'язків.

3) Трансформація центральності та публічності: від соціокультурної осі до комерційно опосередкованих «місць зустрічей». Під впливом комерціалізації нові простори споживання (торговий центр) перебрали функції соціального контакту й сформували інший центр тяжіння, тоді як історично спроектована Магістраль втрачала частину функцій і фіксувала пустоти й руїнізацію окремих об'єктів (напр., готель «Лунік»). Інструментально це поєднання економічних стимулів, просторово-містобудівних змін і дискурсивної легітимації «нового центру» як маркера модернізації.

4) Трансформація спадщини на ресурс майбутнього: від «вразливості» до керованої валоризації. У цій траєкторії ключовими акторами виступають інституції пам'яті (музейні та документаційні структури, зокрема центр повсякденної культури НДР) і культурні агенти, які цілеспрямовано переводять матеріальні залишки соціалістичного міського проєкту з режиму «надлишку» у режим культурного капіталу та публічної значущості. Інструментально це реалізується через архівацію та каталогізацію, освітні формати, публічну історію, а також медійне документування і видання, що формують нову рамку сприйняття панельного житла, мистецтва в архітектурі та об'єктів повсякденності як легітимних носіїв пам'яті. Водночас проявляється структурне напруження між авторизованими режимами спадщини (що частіше підтримують «репрезентативніше» ранньосоціалістичне ядро) та потребою інклюзивного включення пізньосоціалістичних кварталів і постсоціалістичного досвіду знесення та переселення до міського наративу.

Таким чином, стратегічний напрямок трансформації задавали переважно надлокальні інструменти – приватизаційно-інституційний режим, програми міської реконструкції, рамки інтегрованого планування та пам'яткоохоронні процедури, які визначали допустимі сценарії втручань і пріоритети фінансування. Натомість локальні актори (коаліції навколо комбінату, культурні ініціативи, муніципальні та житлові структури) діяли через мережеву мобілізацію, переговорні практики, точкові проєкти та інструменти валоризації, забезпечуючи «зв'язування» розрізаних змін у більш стійкій траєкторії. Важливо, що окремі тактичні практики отримували стратегічний масштаб тоді, коли знаходили фінансово-інституційну опору (програми підтримки, партнерства, інституціалізація в музейних й документаційних формах), тобто переходили з режиму епізодичних дій у режим довготривалого міського управління.

Перспективи подальшого дослідження. Подальші дослідження доцільно спрямувати на поглиблений порівняльний аналіз постсоціалістичних мономіст у різних національних контекстах із фокусом на варіативність інституційних режимів, інструментів керованого скорочення та ролі культурної спадщини. Окремої уваги потребує емпіричне вивчення довгострокових соціально-просторових наслідків демонтажу й переселення, а також механізмів інституціалізації низових практик. Особливо перспективним є перенесення цих аналітичних рамок на українські мономіста з метою концептуалізації їхніх постіндустріальних і післявоєнних трансформацій у контексті реконструкції, депопуляції та переосмислення індустріальної спадщини.

Література:

- [1] Tuvikene, T., Sgibnev, W., Neugebauer, C. (eds.). *Post-Socialist Urban Infrastructures*. London; New York: Routledge, 2019.
- [2] Weichhart, P., Weiske, C., Werlen, B. (Hrsg.). *Ortsidentität und Bilder: das Beispiel Eisenhüttenstadt*. Wien: Universität Wien, 2006.
- [3] Heilmeyer, F. *Zukunft gesucht – 70 Jahre Eisenhüttenstadt // BaunetzWOCHE*. 2021. № 577. S. 6–24.
- [4] Maleschka, M. (Hrsg.). *Architekturführer Eisenhüttenstadt*. Berlin: DOM Publishers, 2021.
- [5] Maleschka, M. Heimatlose Heimat // *Architekturführer Eisenhüttenstadt / Hrsg. M. Maleschka*. Berlin: DOM Publishers, 2021. S. 6–11.
- [6] Haase, A. Conceptualizing urban shrinkage // *Environment and Planning A: Economy and Space*. 2014. Vol. 46, № 7. DOI: 10.1068/a4626 (дата звернення: 26.12.2025).
- [7] Olsen, A. K. Shrinking Cities: Fuzzy Concept or Useful Framework? // *Berkeley Planning Journal*. 2013. Vol. 26, № 1. P. 107–132. DOI: 10.5070/BP326115821 (дата звернення: 26.12.2025).
- [8] Zeiļa, R. *Mono industrial settlements in Latvia: The case of “Pilsētciemati”*: master’s thesis. University of Latvia, 2020.
- [9] Górká, A., Kušnírová, D. Socialist industrialization as a factor of urban development and a difficult legacy in Košice, Slovakia // *Architektúra & Urbanizmus*. 2021. Vol. 55, № 1–2. DOI: 10.31577/archandurb.2021.55.1-2.3 (дата звернення: 26.12.2025).
- [10] Baločkaitė, R. Post-Soviet transitions of the planned socialist towns: Visaginas, Lithuania // *Studies of Transition States and Societies*. 2010. Vol. 2, № 2. P. 63–81.
- [11] Cinis, A., Dremaitė, M., Kalm, M. Perfect representations of Soviet planned space: Mono-industrial towns in the Soviet Baltic Republics in the 1950s–1980s // *Scandinavian Journal of History*. 2008. Vol. 33, № 3. P. 226–246. DOI: 10.1080/03468750802079409 (дата звернення: 26.12.2025).
- [12] Didenko, K. Building sustainability from below: Grassroots responses to global challenges in monotowns // *E3S Web of Conferences*. 2025. Vol. 669. Art. 10002. DOI: 10.1051/e3sconf/202566910002 (дата звернення: 26.12.2025).
- [13] Engst, N., Richter, J. (eds.). *Heckert – Die Transformation // Heimatland Sachsen*. 2025.
- [14] Kladnik, A., Ludwig, A. Cultural heritage of post socialist new towns: A comparison of Eisenhüttenstadt and Velenje // *Mesto a dejiny. The City and History*. 2016. Vol. 5, № 2. P. 50–67. Режим доступу:
- [15] Kuningas, H. Eesti monofunktsionaalsete tööstusajalaste rajamisest 1930. aastate teisest poolest 1950. aastate alguseni // *Tuna*. 2017. P. 68–84.
- [16] Гелла, О., Качемцева, Л. Соцмісто в архітектурній та містобудівній практиці Харківської області в 1920–1930-х роках // *Сучасні проблеми архітектури та містобудування*. 2015. Вип. 45. С. 230–236.
- [17] Ludwig, U. Der Neuaufbau der Wirtschaft und Landwirtschaft // *Einigkeit, Recht und Freiheit 25 Jahre deutsche Wiedervereinigung (1990–2015) – eine ordnungstheoretische Analyse / Hrsg. Schneider*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2017. S. 573–629.
- [18] Mah, A. *Industrielle Zerstörung, Gemeinschaft und Ort: Landschaften und Hinterlassenschaften des städtischen Niedergangs*. Toronto: University of Toronto Press, 2012.
- [19] Smith, L. Diskurse des Erbes: Implikationen für die archäologische Gemeinschaftspraxis // *Nuevo Mundo Mundos Nuevos*. 2012.
- [20] Neugebauer, C. Eisenhüttenstadt: Urban Heritage in Transformation // *Post-Utopian Spaces: Transforming and Re-Evaluating Urban Icons of Socialist Modernism / eds. V. Mihaylov, M. Pchenko*. Leiden; Boston: Brill, 2022. P. 99–120.
- [21] Müller, M., Trubina, E. Improvising urban spaces, inhabiting the in-between // *Environment and Planning D: Society and Space*. 2020. Vol. 38, № 4. P. 664–681. DOI: 10.1177/0263775820922235 (дата звернення: 26.12.2025).

- [22] Kost, K., Lötscher, L., Weingarten, J. *Neue und innovative Ansätze zur Regionalentwicklung durch unternehmerische Wirtschaftsförderung*. Düsseldorf: Setzkasten GmbH, 2011. ISBN 978-3-86593-156-6.
- [23] DDR-Bildarchiv. Banner (електронний ресурс). Режим доступу: (дата звернення: 26.12.2025). <https://www.ddrbildarchiv.de/suche/ddr/c-13564/banner.html>
- [24] IG Metall. PDF-документ (електронний ресурс). Режим доступу: https://www.igmetall.de/download/1_d18f3514135e362b141b3dc17089b5908269ded7.pdf (дата звернення: 26.12.2025).
- [25] Hilti N. *Lebenswelten multilokal Wohnender*. 2013. Режим доступу: <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-658-01046-1> (дата звернення: 26.12.2025).
- [26] Städtebauförderung.info. Eisenhüttenstadt: Praxisbeispiel Stadtumbau (електронний ресурс). Режим доступу: <https://www.staedtebaufoerderung.info/DE/WeitereProgramme/Stadtumbau/Praxis/Praxisbeispiele/Eisenhuettenstadt/Eisenhuettenstadt.html> (дата звернення: 26.12.2025).
- [27] Statistik Berlin-Brandenburg. Entwicklung der Bevölkerungszahl (електронний ресурс). Режим доступу: <https://www.statistik-berlin-brandenburg.de/entwicklung-der-bevoelkerungszahl-06634e781506e8dd> (дата звернення: 26.12.2025).
- [28] Weichhart, P. та ін. *Eisenhüttenstadt: матеріали опитувань 2003 р. (Stadtforschungsbüro TOPOS)* (електронний ресурс). Режим доступу: <https://homepage.univie.ac.at/peter.weichhart/Homepage/EHST2.pdf> (дата звернення: 26.12.2025).

References:

- [1] Tuvikene, T., Sgibnev, W., & Neugebauer, C. (Eds.). (2019). *Post-socialist urban infrastructures*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781351190350>
- [2] Weichhart, P., Weiske, C., & Werlen, B. (Eds.). (2006). *Ortsidentität und Bilder: Das Beispiel Eisenhüttenstadt* [Place identity and images: The case of Eisenhüttenstadt]. Universität Wien.
- [3] Heilmeyer, F. (2021, April 22). *Zukunft gesucht: 70 Jahre Eisenhüttenstadt* [Future wanted: 70 years of Eisenhüttenstadt]. *BaunetzWOCHE* (No. 577), 6–24.
- [4] Maleschka, M. (Ed.). (2021). *Architekturführer Eisenhüttenstadt* [Architecture guide Eisenhüttenstadt]. DOM Publishers.
- [5] Maleschka, M. (2021). Heimatlose Heimat [Homeland without a home]. In M. Maleschka (Ed.), *Architekturführer Eisenhüttenstadt* (pp. 6–11). DOM Publishers.
- [6] Haase, A. (2014). Conceptualizing urban shrinkage. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 46(7). <https://doi.org/10.1068/a4626>
- [7] Olsen, A. K. (2013). Shrinking cities: Fuzzy concept or useful framework? *Berkeley Planning Journal*, 26(1), 107–132. <https://doi.org/10.5070/BP326115821>
- [8] Zeiļa, R. (2020). *Mono industrial settlements in Latvia: The case of "Pilsētciemati"* (Master's thesis, University of Latvia).
- [9] Górka, A., & Kušnírová, D. (2021). Socialist industrialization as a factor of urban development and a difficult legacy in Košice, Slovakia. *Architektúra & Urbanizmus*, 55(1–2). <https://doi.org/10.31577/archandurb.2021.55.1-2.3>
- [10] Baločkaitė, R. (2010). Post-Soviet transitions of the planned socialist towns: Visaginas, Lithuania. *Studies of Transition States and Societies*, 2(2), 63–81.
- [11] Cinis, A., Dremaitė, M., & Kalm, M. (2008). Perfect representations of Soviet planned space: Mono-industrial towns in the Soviet Baltic Republics in the 1950s–1980s. *Scandinavian Journal of History*, 33(3), 226–246. <https://doi.org/10.1080/03468750802079409>
- [12] Didenko, K. (2025). Building sustainability from below: Grassroots responses to global challenges in monotowns. *E3S Web of Conferences*, 669, 10002. <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202566910002>

- [13] Engst, N., & Richter, J. (Eds.). (2025). *Heckert – Die Transformation* [Heckert – The transformation]. Heimatland Sachsen.
- [14] Kladnik, A., & Ludwig, A. (2016). Cultural heritage of post socialist new towns: A comparison of Eisenhüttenstadt and Velenje. *Mesto a dejiny: The City and History*, 5(2), 50–67.
- [15] Kuningas, H. (2017). Eesti monofunktsionaalsete tööstusasulate rajamisest 1930. aastate teisest poolest 1950. aastate alguseni [On the establishment of Estonian monofunctional industrial settlements...]. *Tuna*, 68–84.
- [16] Gella, O., & Kachemtseva, L. (2015). Sotsmisto v arhitekturnii ta mistobudivnii praktytsti Kharkivskoi oblasti v 1920–1930-kh rokakh [“Sotsmisto” in architectural and urban-planning practice of Kharkiv region in the 1920s–1930s]. *Suchasni problemy arhitektury ta mistobuduvannia*, (45), 230–236.
- [17] Ludwig, U. (2017). Der Neuaufbau der Wirtschaft und Landwirtschaft [Reconstruction of economy and agriculture]. In Schneider (Ed.), *Einigkeit, Recht und Freiheit: 25 Jahre deutsche Wiedervereinigung (1990–2015) – eine ordnungstheoretische Analyse* (pp. 573–629). Franz Steiner Verlag.
- [18] Mah, A. (2012). *Industrial ruination, community, and place: Landscapes and legacies of urban decline*. University of Toronto Press.
- [19] Smith, L. (2012). Diskurse des Erbes: Implikationen für die archäologische Gemeinschaftspraxis [Authorized heritage discourse...]. *Nuevo Mundo Mundos Nuevos*.
- [20] Neugebauer, C. (2021). Eisenhüttenstadt: Urban heritage in transformation. In V. Mihaylov & M. Ilchenko (Eds.), *Post-utopian spaces: Transforming and re-evaluating urban icons of socialist modernism* (pp. 99–120). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003260769-6>
- [21] Müller, M., & Trubina, E. (2020). Improvising urban spaces, inhabiting the in-between. *Environment and Planning D: Society and Space*, 38(4), 664–681. <https://doi.org/10.1177/0263775820922235>
- [22] Kost, K., Lötscher, L., & Weingarten, J. (2011). *Neue und innovative Ansätze zur Regionalentwicklung durch unternehmerische Wirtschaftsförderung* [New and innovative approaches to regional development]. Setzkasten GmbH.
- [23] DDR-Bildarchiv. (n.d.). *Banner* [Digital archive item]. <https://www.ddrbildarchiv.de/suche/ddr/c-13564/banner.html>
- [24] IG Metall. (n.d.). [PDF document]. https://www.igmetall.de/download/1_d18f3514135e362b141b3dc17089b5908269ded7.pdf
- [25] Hilti N. Lebenswelten multilokal Wohnender. 2013. <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-658-01046-1>
- [26] Städtebauförderung (Bund/Länder). (n.d.). *Eisenhüttenstadt: Praxisbeispiel Stadtumbau* [Eisenhüttenstadt: Urban restructuring case]. <https://www.staedtebaufoerderung.info>
- [27] Amt für Statistik Berlin-Brandenburg. (n.d.). *Entwicklung der Bevölkerungszahl* [Population development]. <https://www.statistik-berlin-brandenburg.de>
- [28] Weichhart, P., et al. (2006). *Eisenhüttenstadt: Materialien der Befragungen 2003* (Stadtforschungsbüro TOPOS) [Survey materials]. <https://homepage.univie.ac.at/peter.weichhart/Homepage/EHST2.pdf>

POST-SOCIALIST CHALLENGES OF A MONOTOWN: EISENHÜTTENSTADT BETWEEN DEINDUSTRIALIZATION AND RETHINKING HERITAGE

^{1,2} **K. Didenko**,
yekaterina.didenko@gamil.com, ORCID: 0000-0003-2567-686X

¹Vilnius Gediminas Technical University,
 Traku str. 1, Vilnius, LT-10223, Lithuania,

² O. Gellaalena.gella@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5659-6411²*O. M. Beketov National University Municipal Economy in Kharkiv, Chornoglavivska str. 17, Kharkiv, 61002, Ukraine*

Abstract. This article examines the trajectories of post-socialist transformation in Eisenhüttenstadt between 1990 and 2025 as a planned monocity originally developed around a city-forming enterprise – Steelworks Combine East (Eisenhüttenkombinat Ost). The study analyzes how spatial, institutional, and socio-cultural changes intersect under conditions of deindustrialization, demographic decline, and state-led programs of «managed shrinkage». These processes resulted in large-scale demolition of residential buildings, selective concentration of resources in preserved urban cores, and substantial reconfiguration of infrastructural and service systems. Drawing on a combination of critical literature review, analysis of planning documents, open-access statistical data, and fieldwork, the article conceptualizes Eisenhüttenstadt’s post-socialist development as a multi-layered and actor-driven transformation rather than a linear decline. Particular attention is paid to the role of institutional actors at different governance levels, as well as to locally embedded cultural agents and initiatives that have actively contributed to the reinterpretation of socialist urban heritage.

The findings demonstrate that post-socialist trajectories in monotowns are shaped by the interaction of strategic instruments – such as privatization regimes, urban restructuring programs, and heritage protection frameworks – and tactical practices, including cultural interventions, adaptive reuse, and network-based local mobilization. Eisenhüttenstadt is discussed as a transformation shaped by deliberate actions of multi-level actors, including state-led restructuring instruments, municipal planning and housing management, and local cultural initiatives. The case illustrates how strategic programs and tactical practices interacted in housing demolition, resource re-concentration, and heritage re-interpretation. Methodologically, the paper reconstructs key phases through analysis, offering a comparative lens for post-socialist monotowns, including Ukraine.

Keywords: Eisenhüttenstadt; mono-industrial town; shrinking city; postsocialist transformations; urban heritage; revitalization.

Стаття надішла до редакції 10.02.2026

Стаття прийнята до друку 2.03.2026

Дата публікації статті 31.03.2026

[This work](#) © 2026 by [К.В. Діденко, О.І. Гелла](#) is licensed under [CC BY 4.0](#)